

ИЗ ПРАБЪЛГАРСКОТО ЕЗИКОВО НАСЛЕДСТВО

Емил Боев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията се разглежда проблемът за етимологията на определени лексеми в българския език. Прави се обзор на различни хипотези и се представя авторовата позиция за произхода и значението на отделните думи, разгледани в изследването.

Keywords: etymology, Proto Bulgarian lexis, linguistic heritage

1. Ново мнение за произхода на думата *инок*

Една от най-рано и широко регистрираните български думи е *инок*, която е с установена етимология, верността на която отдавна буди нашето съмнение.

В ново време тя е отбелязана от Н. Геров като съществително *инок*, 'монах, калугер' и производното от него прилагателно *иноческий* 'монашески, калугерски' (Геров, 1976: 328). Съставителят на Речника не отбелязва думата като чуждица, което прави при други думи от чужд произход.

Думата *инок* е включена в *Български етимологичен речник* 1979.

инок старинно 'калугер'; стб. *инокъ* 'който живее сам'; *инокъскъ* 'калугерски' (в най-старите писмени паметници); *инокъствовати* 'калугерувам'. – Производно от *ин* 'един, отделен, сам' и *-ок*, смятани за калки от гр. *μοναχός*, производно от *μόνος* 'сам' (БЕР, 1979: 80–81).

Не отделните съставки на *инок*, а тяхната комбинация като самостоятелна дума се среща в тюркските и монголските езици, при това със значения, подходящи от значенията в *Български етимологичен речник*. Поради типичните политически условия в Бухарското ханство в Средна Азия узбекската форма на същата дума *инок* е развила значения с обществено-политическа проекция.

Узбекски форми и значения:

иноқ// иноғ: 'приятелски, другарски; // другар, приятел; примери – у мен билен *иноқ* 'той ми е приятел /другар/'; *иноқ бўлмоқ* 'дружа, другарувам'; ист. *инак* (един от висшите чинове в Бухарското ханство); *иноқи калон* 'велик инак' (длъжността и задълженията му в Бухарското ханство били да представя и осигурява заповедите на емирите); *иноқи хурд* 'малък инок' (неговото задължение било да чете на висок глас писмата и съобщенията от името на емира); *инак/иноқ* лично мъжко име (У-РС, 1959: 179).

В узбекския език съществуват производни от *иноқ* и синонимни двойки, които дават представа за обхвата на семантиката на тази дума: *иноқлашмоқ* 'сдружавам се', 'побратимявам се' (У-РС, 1959: 179). Всички производни съдържат корена или основата на глаголите *инонмоқ*/*ишонмоқ* 'вярвам, дове-рявам се, разчитам напълно на някого'; *иноқлиқ* прен. братство; *итиу ўпау* 'упование; вяра в нещо или някого'.

Видният тюрколог Е. В. Севортян в първия том на „Етимологически реч-ник на тюркските езици“ потвърждава посочените до тук примери от узбек-ския език и уточнява значенията на обобщената форма на *инок*: **1.** другар; бли-зък приятел; верен приятел; човек, на когото може да се разчита и доверява; **2.** упование, надежда; **3–4.** верен; **5.** управител; доверено лице; съветник, на когото се поверяват важни дела; таен съветник и др. (Севортян/ I, 1974: 655).

Е. В. Севортян смята, че етимологията на *ынақ* 'инок' е съвсем ясна – осно-вата на думата е глаголът *ына-*, към която е добавена наставка *-қ/-з*. Наличието на вариант с начално *и-* говори за древност на тази форма от времето, когато *и-* се съчетава с предноезични и задноезични гласни, без да се нарушава вокал-ната хармония. Гласната *о* пред краесловна съгласна е резултат от явлението лабиализация (*а > о*), характерно за прабългарския и за узбекския език.

Семантиката на прабългаризма *инок* на азиатска и европейска територия е претърпяла следното развитие:

1. другар, верен другар; доверено лице;
2. човек, член на близък, приятелски и функционален кръг;
3. довереник, обвързан с близки приятелски отношения в обществото, ко-ито прерастват в служебни задължения;
4. в условията на хуно-българското, а после в прабългарското, впослед-ствие и в славянобългарското общество са се формирали близки до кана до-верени служители, лица, които според източната традиция са били приемани на трапезата на началниците от по-висш ранг. В християнското общество чле-новете на християнските братства също приемат, но вече като свещенослужи-телско название прабългаризма *инок*. Този процес вероятно е бил улеснен от въздействието на аналогията с гръцката заемка монах.

Ориенталистите допускат, че думата *ыноқ*/*иноқ* в различни форми е преми-нала в монголските езици от тюркските (Севортян, 1974: 655).

Българският фразеологизъм „на юнашко доверие“ може да бъде обяснен с основното значение на *инок > юнак* (!).

2. Отдавна минали, преминали и отминали стари неща – *вѣтки рѣпти*

Като пример за този нов опит за етимологизиране на типичния за местните североизточни български говори израз *вѣтки рѣпти* сме избрали мотото, тъй като го смятаме за широко представителен за българските говори по диагонал от Мизия до Македония.

Започваме с родствения с *вѣтък* алтайски корен *om-/öt-*; тъй като неговите значения, форми и употреба отговарят по състав на споменатия тюркски или алтайски корен, застъпен в рамките на езиците на огромна територия на Северна Евразия.

Най-богата доказателствена база за родството на *вѣтък* с корена *om-/öt-* предлага Е. Севортян (Севортян, 1974: 554–555).

Глаголът *om-/öt-* се среща в различни фонетични варианти и с много значения, което говори за неговия общотюркски характер (Севортян, 1974: 554). В резултат на развитието на етимологичната гласна *ö-* са се получили местни и ареални задноезични и предноезични застъпници като *om-*, *um-*, *em-*, които не се вписват в системата на българския език. За етимологизуването на българските *вѣток/вѣтък* от особено значение е разпадането в предна позиция на *ö-* > *ве-*, *ви-*, регистрирано в чувашкия тип прабългарски диалект.

Значенията на глаголният корен Е. Севортян е представил в 16 пункта – разнообразие, което не трябва да учудва никого за езици, разпрострели се от завоя на Жълтата река до Средна Европа. Изхождайки от тези от тях, които смятаме за основни и първични според техните релевантни признаци, ги групираме по следния начин: **1.** 'минавам, отминавам, изтичам, протичам (за време); **2.** изминавам, свършвам (за време); **3.** умирам, преминавам през този свят; **4.** преминавам (разстояние); превалям (препятствие); **5.** минавам, струвам (за качество) и др. (Севортян, 1974: 554–555).

Същият автор посочва голям брой производни съществителни и прилагателни имена, които произлизат от корена *om-/öt-*. Вече отбелязахме, че *веток/вѣтък* представлява причастна форма 'минал, отминал, отдавнашен'.

Посочените в същата статия на Е. Севортян сродни думи от монголски и корейски не разглеждаме, понеже фонетичните промени, настъпили в техните съответствия нямат пряка връзка с българското *вѣток/вѣтък*. Включеният от М. Р. Федотов в първия том на неговия „Етимологичен речник на чувашкия език“ *вит-П*, заедно с тюркските му съответствия, категорично потвърждават неговата етимологична връзка с българските *вѣток/вѣтък*. (Федотов, 1986: 127).

Накратко ще цитираме *Български етимологичен речник*, в който авторите извеждат корена *вет-* от латински и аромънски – идея, която не е по-убедителна от предложението за прабългарския произход на *вѣток/вѣтък*. (БЕР, 1971: 139).

3. Два еднозвучни и разноточни глагола в българския език – *барам I* 'отивам' и *барам II* 'пирам'.

Българският език, който се е формирал на Балканския полуостров в съседство с няколко индоевропейски езика, а по-късно е включил като свои съставни елементи от алтайската езикова общност – хуно-български, прабългарски,

аварски, печенежки, татарски и привнесения от Мала Азия турски език, изгражда сложна и богата система от различни по произход омоними. Някои от тях са включени в книжовния език – писмен и разговорен, а други са се запазили като диалектизми и областни думи. Две от последните сме избрали за етимологичен анализ, тъй като са свързани с етнолингвистичната история на българския народ.

Първият български автор, в публикацията на когото констатираме смесване на двата глагола и представянето им като една лексема, е Найден Геров. Статията му за *барам* съдържа нееднакво представена информация за посочените два глагола. Посочените четири значения са за преходния глагол *барам* II 'пипам' и за други подобни значения и само шестото значение е на непреходен глагол, което отговаря на думата *барам* II 'ходя, вървя; стремя се към' (Геров, 1975: 25).

Половин век по-късно Стефан Младенов в своя етимологичен речник също включва преходен глагол *барам*, като го свързва дори с глагола *бърникам* и извежда двете думи от индоевропейски и ариоалтайски корен (Младенов, 1941: 17), което ние категорично не приемаме.

Разглежданите от нас омоними *барам* I и *барам* II са широко застъпени в диалектната практика на българите от цялото езиково землище: мак. диал. *барам* 'ровя с пръсти; търся' (М–РС, 1963: 24) *baram*: go *barale Nazifa* (Dokle, 2007: 37); регистрираните от нас на терена примери от Костурско *Kaj si barash?* и в говорите на запад от София – *бар-дзур* 'вървейки, вървейки'.

Български етимологичен речник предполага сложна и неубедителна етимология на *барам*, свързвайки тази дума дори с глагола *боря се*. Обаче авторите на тази етимология коректно са отбелязали, че „семантичните отношения не са ясни“ (БЕР, 1971: 33).

В Речника на българския език в рамките на една статия с много примери са посочени *барам* I и *барам* II: 1. докосвам с ръка, с пръст; пипам; 2. правя, върша нещо; търся, диря; непрех. диал. 'ходя'. Смесването на двата различни по произход глагола е очевидно (РБЕ, 1977: 415–416).

Езиците от западния клон на алтайската езикова общност включват глаголни основи и производни от тях, които доказват недвусмислено, че *барам* I и *барам* II са от алтайски произход. Тяхното широко разпространение в българските писмени паметници и в народните говори доказва, че и двете лексеми са директно унаследени от групи на хуно-българските общности.

Подобен анализ на *барам* I и *барам* II прави Е. В. Севортян, съответно в статията за *бар-* 'вървя, отивам' и *бармақ* 'пръст'. Названието на пръстите У. В. Севортян свързва с „най-активните органи на човека“, с които той опипва, опознава и използва заобикалящите го реалности (Севортян, 1978: 64–67). Позовавайки се на известни ориенталисти, Е. В. Севортян приема, че в основата на *барам* II е залегнало значението на монголския глагол *бари-х* 'пипам,

докосвам; хващам'. В новите монголски речници са посочени десетки производни и сложни думи, съдържащи основата на споменатия глагол (БАМ-РС, 2001: 231–233).

Чувашките етимолози В. Егоров и Р. М. Федотов също приемат идеята за родствена връзка на монголизмите с техните аналози в чувашкия език (Егоров, 1964: 172; Федотов, 1986: 465).

В заключение приемаме, че *барам* I и *барам* II са наше прабългарско езиково наследство.

ЛИТЕРАТУРА

- Български етимологичен речник* /П (БЕР). (1979). София.
Геров, Найден. (1976). *Речник на българския език*. София.
Севортян, Э. В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва.
Толковый словарь узбекского языка. I, II (ТСУЯ/I, II). (1981). Москва.
Узбекско-русский словарь (У–РС). (1959). Москва.
Български етимологичен речник ((БЕР). (1971). София: БАН.
Севортян, Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков* / I. (1978). Москва.
Федотов, М. Р. (1986). *Этимологический словарь чувашского языка*. Том I. Чебоксары.
Большой академический словарь монгольско-русский словарь. (БАМ-РС) Том I. (2001). Москва.
Български етимологичен речник.р (БЕР) Том I. (1971). София: БАН.
Геров, Найден. *Речник на българския език*. (1975). София.
Егоров, В. Г. (1964). *Этимологический словарь чувашского языка*. Чебоксары.
Младенов 1941: Младенов, Стефан. *Етимологичен и правописен речник на българския език*. София, 1941.
Монгольско-русский словарь. (М–РС). (1957). Москва.
Речник на българския език. (РБЕ). Том I. (1977). София: БАН.
Севортян, Э. В. (1978). *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва.
Федотов, Р. М. (1986). *Этимологический словарь чувашского языка*. Том I. Чебоксары.
Dokle, N. (2007). *Reçnik Goranski (Naschinski) – Albanski*. Sofia.

ТОКУ – НА ПРАГА НА САМОСТОЙНИТЕ ДУМИ И КАТО СТРАНИЧНА ДУМА В ИЗРЕЧЕНИЕТО

Все още останалата без ясна етимология общобългарска красива дума *току* под формите *токо* и *туку* Найденов Геров в обширна статия и с многобройни примери е представил като наречие. Напълно сме съгласни с тази обобщена квалификация на думата, като добавяме, че тя изразява лично отношение на говорещото лице в качеството на преценка към конкретен факт или мисъл, изразена с фраза или изречение. Това качество на *току* го доближава до емоционалната същност на междуметията – част на речта, която създава значителни трудности при превод от един на друг език. Както констатираме от нашите впечатления от широката езикова практика, *току* и нейните варианти притежават значения, които се преливат и представляват близки синоними.

Посочените от Н. Геров значения на *току* (*токо* и *туку*) са:

1. стига, само, сал; 2. само и само; 3. барем, божем, поне; 4. наглед, ей-така, колкото да; 5. сякога, постоянно, така да изглежда; 6. изведнъж, ненадейно; неотдавна, току-що; 7. веднага след нещо, още като; 8. веднага, тутакси; 9. сал, а не.

По-ясна и точна представа за значенията на *току* може да се получи от многобройните примери за употребата на тази дума в свързан текст, както и в стиховете на народното песенно творчество, които Н. Геров е посочил (Геров 1978: 343–344).

Най-близко съответствие на *току* по фонетичен и морфологичен състав, както и по преливащата се многозначност съществува в татарския език: *такы-токы* рус. 'едва, едва-едва, еле-еле', бълг. 'едва, почти, кажи-речи'. Съществува разлика във функционалността на татаризма *такы-токы*, който е допуснат в книжовния татарски език, а от него е образувана странна по значение производна дума *такы-токулык* 'изпадане в положение на *току*' (Т-СТЯ, 1981: 21). Структурата на татаризма *такы-токы* съдържа глаголен корен и общотюркската наставка, която в отделните тюркски езици е представена с фонетичните варианти *-ý/-i/-u/-ü* – в древнотюркските писмени паметници: *taqi* 'още, още и', (ДТС, 1969: 536), *ölü* 'мъртъв', *tizi* 'редица', *tol-u* 'пълнен' (ДТС, 1969: 665–666), примерно и в турския език: *çiz-ý* 'черта', *bat-ý* 'запад', *dolu* 'пълнен' и др. Глаголната основа на *такы-токы* е глаголят *taq* 'закрепвам'; прен. 'свързвам' (ДТС, 1969: 534) и променената гласна на същия глагол (*a > o*), характерно явление за благозвучност при синонимните двойки. В татарския език от същия глаголен корен с озвучено *-q* е образувано наречието *тагын* 'пак, отново; ей така да' (Т-РС, 1966: 503).

Въз основа на застъпниците *току* и *такы-тоky* в българския и в татарския език, които притежават общи качества като лексеми, с основание можем да заключим, че двете думи имат общ произход от времето, когато дунавските и волжските българи са използвали един и същ език.

ЛИТЕРАТУРА

- Геров, Найдено. (1978). *Речник на българския език*. София.
Древнетюркский словарь (ДТС). (1969). Ленинград.
Русско-татарский словарь (Р-ТС). (1955). Казань.
Татарско-русский словарь, (Т-РС). (1966). Москва.
Толковый словарь татарского языка в трех томах (Т-РС). (1981). Казань.

FROM THE PROTO BULGARIAN LINGUISTIC HERITAGE

Abstract. This paper focuses on issues related to the etymology of certain lexemes in the Bulgarian language. An overview of different hypotheses is made and the author's position on the origin and meaning of individual words discussed in the study is presented.

Emil Boev

